

ЛЮДИНА В УКРАЇНСЬКІЙ ЕТНОФРАЗЕОЛОГІЇ: БІПОЛЯРНА ОПОЗИЦІЯ «ЛЮДИНА — ТВАРИНА»

У статті пропонується опис етнофразеологічних одиниць на позначення тваринного світу, здійснюється спроба дослідити їхню внутрішню форму на тлі української етнокультури, розкривається природа сакральності деяких фразеологізмів, наголошується на важливості дослідження образів народного мовлення як цілісної мовної мікросистеми.

Ключові слова: фразеологізм, етнофразеологізм, зоофразеологізм, внутрішня форма фразеологізму, паремія.

Окрасою мови й неоціненним скарбом народного досвіду, важливим об'єктом наукового розгляду, зокрема в етнолінгвістичному плані, є фразеологізми, в яких найяскравіше виявляються національна особливість і самобутність, зображальні й естетичні якості мови¹. Саме такі мовні одиниці найвизрашніше передають дух і нев'януче багатство мови, що її витворив народ протягом віків для потреб спілкування в усній та писемній формах.

Як зауважував М. Толстой, перший і відносно ранній інтерес до фразеології у слов'ян був викликаний саме намаганням побачити у фразеологізмах відбитки давнього побуту, обрядів і вірувань, відтворити первісний мовленнєвий контекст і ситуацію². Фразеологізми як мовні одиниці прямо або опосередковано містять культурну інформацію про суспільство, світ, народ. Вони давно стали одним з важливих об'єктів етнолінгвістики, яка відстежує тісний взаємозв'язок мови та етносу, мови й етнокультури. Вивчення фразеології в концептуальному та етнокультурному висвітленні започаткували Б. Грінченко, М. Костомаров, А. Кримський, О. Потебня, Л. Скрипник, М. Сумцов та ін.

Етнофразеологізми відтворюють історичні події й соціальне життя, вирізняють найменші порухи людського серця і розуму, розкривають неосяжний світ людських почувань. Як зауважив Іван Огієнко, добірна народна фразеологія — це душа кожної мови³. Образно-ідіоматична народна фразеологія (етнофразеологія) — здебільшого продукт народного образного мислення⁴, породжений насамперед сакральним світосприйняттям. Культ природи лежав в основі первісного релігійного світогляду; у народній уяві небесні світила, дерева, рослини,

¹ Кучеренко Т. П. До проблеми трансформації фразеологізмів // Наук. вісн. Чернів. ун-ту. — Чернівці, 1996. — Вип. 9. — С. 144; Іжакевич Г. П. Стилїстична класифікація фразеологізмів // Укр. мова і літ. в шк. — 1971. — № 10. — С. 13.

² Толстой Н. И. Этнолингвистические аспекты славянской фразеологии // Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. — М., 1995. — С. 373.

³ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 41.

⁴ Жайворонюк В. В. Українська етнолінгвістика : Нариси. — К., 2007. — С. 33–34.

квіти, річки, звірі, каміння, вітри — усе було живе й олоднене, і для дохристиянської людини це не була проста метафора, як це сприймаємо тепер, а релігійна правда⁵.

Віра в сакральну силу мовленого слова яскраво виражена в народній творчості, замовляннях, у молитвословах магічного характеру. Вона давала можливість людині по-своєму відчутти невидимий світ, намагатися керувати ним, а також впливати за допомогою слова на своє життя, майбутнє. Звернімо увагу на сталі народні вислови, які мотивовані магічною, обереговою силою слова мовленого та засвідчують сакральність народного мовлення. Наприклад, жодна обрядодія не розпочиналася без молитви і звернення до Всевишнього, тому маємо часте використання в мові лексеми *Бог* і сталі сполуки з нею, пор.: *не дай Боже; змилуйся Боже; з Богом; хай Бог боронить; Боже помози; дай Боже, щоб усе було гоже; дай Боже пам'ять; дай Боже ноги, а чорт колеса; не доведи Боже*.

Важливим аспектом у дослідженні образних сталих мовних одиниць є з'ясування їхньої внутрішньої форми. Ще О. Потебня зауважував, що внутрішня форма існує у двох виявах: як «ближче етимологічне значення» і як «центр образу». Внутрішньомовна мотивованість стає в пригоді під час аналізу етнофразеології. Так, внутрішня форма постає посередником між найменуваннями, вказуючи на те, як «пов'язане дане слово з його найближчими попередниками»⁶.

На думку І. Кевлюк, внутрішню форму фразем визначають особливості відображення в ідіоматиці етнокультурних пріоритетів, звичаїв, прихованих психологічних, моральних установок культурної спільноти. Вивчаючи внутрішню форму фразем будь-якої мови, ми підсвідомо занурюємося в духовний світ народу та його міфологію. Фраземіка переходить з покоління в покоління не змінюючись, на відміну від інших рівнів мови⁷. Адже фраземи — це «код культури», в якому часто зашифрований цілий сюжет⁸. В основі внутрішньої форми будь-якої фраземи лежить образне світосприйняття, що ґрунтується на символічному осмисленні буття, традицій, звичаїв, обрядів, вірувань тощо.

Розуміння та аналіз фразеологічного складу мови — це шлях до пізнання ментальності народу, його уявлень про світ і сприйняття себе в цьому світі. Як зазначає Г. Кузь, універсальною формою основоположних ідей, що генерувало людство в процесі історичного розвитку, є символіка, яка репрезентує основні ідеї, характерні для різних етапів розвитку людства, їх аналіз, що потребує хронологічного підходу⁹. У свою чергу, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної реалії, етносимволіка слова стає основною підвалиною становлення особливих концептуальних продуктів — етнокультурних концептів, або знаків етнокультури¹⁰.

Щоденне спостереження людини за тваринним світом спонукає її до утворення цілої низки мовних одиниць, які через порівняння поєднують риси люди-

⁵ *Іларіон, Митрополит*. Дохристиянські вірування українського народу. — К., 1992. — С. 13–14.

⁶ *Потебня А. А.* Мысль и язык // Эстетика и поэтика. — М., 1976. — С. 16.

⁷ *Кевлюк І. В.* Термін «фразема» в етнолінгвістиці та лінгвокультурології // *Наук. вісн. Криворізь. держ. пед. ун-ту* : Зб. наук. праць. Філол. студії. — Кривий Ріг, 2011. — Вип. 6. — С. 252.

⁸ *Телия В. Н.* Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. — М., 1996. — С. 224.

⁹ *Кузь Г. Т.* Вигуківі фразеологізми української мови: етнолінгвістичний та функціональний аспекти : Автореф. дис. ... канд. філол. наук. — Івано-Франківськ, 2000. — С. 7.

¹⁰ *Жайворонок В. В.* Мовні знаки культури: Спроба лексикографічного опису // *Лінгвістична стилістика: об'єкт — стиль — мета — оцінка*. — К., 2007. — С. 93.

ни й тварини, передусім за звичками, поведінкою, фізичними ознаками. Унаслідок цього розвиваються персоніфікація та символіка. Спробуємо розглянути на прикладі декількох біполярних пар асоціативні зв'язки людини з іншими живими істотами та їх відображення в етнофразеології.

Біполярна опозиція «людина — кінь (шкапа)». Цікавими з погляду етнофразеології є зоофраземи з ключовим компонентом *кінь*. У народному уявленні ця тварина є однією з найбільш міфологізованих. Так, деякі слов'янські племена й кельти вірили, що коні відносять душі померлих у потойбічний світ. Підтвердженням цього є те, що в давніх похованнях археологи знаходять упряж коней. «Словник символів культури України» подає таке міфологізоване визначення лексеми *кінь* — «символ сонця і водночас потойбічного світу; циклічного розвитку світу; нестримних пристрастей та інстинктів; чоловічого першопочатку; інтуїтивного пізнання. У слов'ян-язичників — символ смерті й воскресіння сонячного божества; багатства, могутності; степу, швидкості; волі; символ вірності, відданості» (ССКУ¹¹). У пізній період часто постає образ крилатого коня, який наділений прудкістю, сміливістю, силою. Г. Булашев стверджує, що кінь — це перетворений ангелом, за велінням Господа, диявол¹². Лексема *кінь* у фразеологізмах уживається як у прямому, так і в образному (символічному) значенні. Символьна біполярна пара «людина — кінь» включає як позитивні, так і негативні якості. Найуживанішими позитивними компонентами символічного значення лексеми *кінь* є працьовитість, досвідченість, волелюбність, нескореність, швидкість, сила, вірність, здоров'я. Так, досвідченість символізують такі фраземи: *був на коні і під конем* (Пазяк, 1991, 159) — про людину, яка багато чого пережила і тому здатна подолати будь-які труднощі; *сиві коні не все є старі* (там же, 164) — про людину, яка хоч і у віці, але має силу і добре знає свою справу; *старий кінь (віл) борозни не зіпсує* (там же) — у кожній серйозній справі потрібно мати незалежно від віку досвідченого знавця. Символіка працьовитості втілена у фразеологізмі *добрий був кінь, та з'їздився* (там же, 159) — про працьовиту людину, яка підірвала своє здоров'я фізичною працею; *поки коняка тягне, то не випрягай* (там же, 164) — доки можеш, то працюй.

На передній план у фразеологічних одиницях народного мовлення виступає символіка вірності, напр.: *кінь не видасть — і ворог не знайде* (там же, 161). Коли в бою необхідно було підкрастися до ворога, кінь, будучи вірним своєму господареві, поведився тихо і не видавав хазяїна. Скажімо, фразеологічна одиниця *бути (почувати себе) на коні* вживається зі значенням «бути у вирашному становищі» (СФУМ, 388). Так говорять про людину, яка досягає поставленої мети. Ймовірно, утворення такого вислову зумовлене тим, що колись козак, який сидів на коні, у бою був у вирашному становищі, ніж козак без коня.

Досліджуючи етнофразеологізми з етносимволом *кінь*, спостерігаємо низку фразем на позначення й негативних рис людини. Серед таких прикладів можна виокремити фразеологічні одиниці на позначення незграбності, пор.: *овса шкапа з'їла, так і віз побила* (Пазяк, 1991, 164); нестримності — *норовистому коневі і майдан тісний* (там же); ледарства — *кінь добрий на пашу, а до роботи байдуже* (там же, 159); норовистості — *не вір кобилі в дорозі, бо серед болота скине* (там же, 166); ненажерливості — *не кінь солону поїв, а солома коня* (там же, 163). Ознака яскраво виражена у фразеологізмі *коняча (кінська) доза*, часто вжи-

¹¹ Список скорочень див. у кінці статті.

¹² Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К., 1992. — С. 322.

вається в сучасній українській літературній мові зі значенням «дуже велика порція» (СФУМ, 213).

Біполярна опозиція «людина — кіт (кішка)». Ця тварина в народному уявленні є небезпечною, бо стоїть на межі двох світів — реального та потойбічного (Знаки, 288). За повір'ями, кіт може переходити в потойбічний світ і в цьому сенсі є провідником. Якщо ж господарю kota загрожуватиме небезпека з потойбіччя, ця тварина твердо стане перед ним і захистить його. Кіт (кішка) — найбільш багатогранна тварина в символічному значенні, адже поєднує численні як позитивні, так і негативні риси. За віруваннями наших предків, він є втіленням незалежності, зла, темряви і смерті, охоронця малої дитини, хитрого ласуна. Шанували котів стародавні єгиптяни та лакці (народ у Республіці Дагестан). У Єгипті цих тварин називали «добрими духами житла». Їм будували храми, також дарували зображення кішок, зроблені із золота та срібла. Єгипетську богиню радості та веселощів Баст зображували у вигляді жінки з головою кішки. Атрибутом цієї богині була єгіда з головою кішки, за вбивство цієї тварини карали на смерть. Також кіт був однією з іпостасей бога Ра. У написах на фараонських гробницях Ра названо «котом — месником богів». У «Книзі мертвих» кіт, як одне з утілень цього бога, бореться зі змієм. Можливо, саме звідси постав образ kota-змієборця, який часто побутує в східнослов'янських казках¹³. У лакців існував добрий дух оселі Кікі, що був копією kota (ССКУ). Японці вважали kota злою істотою, яка володіє надприродною силою, зате в Китаї, навпаки, вірили, що він здатен проганяти злих духів. У римлян кішка слугувала символом незалежності, її зображення було неодмінним атрибутом богині Свободи — Лібертас. В Україні kota (кішку), на думку Г. Булашева, вважали творінням Бога, добрим оберегом від зла, добрим духом житла. Тому й досі зберігся звичай, що першим у новозбудовану хату має зайти кіт. Проте люди остерігалися чорних котів, особливо коли вони перебігали дорогу. У деяких регіонах вважали: у хвості kota є отрута, а тому існував звичай відрубувати його кінець¹⁴. Найчастіше в народному віруванні kota вважали все-таки нечистим, адже є легенда, що він колись з'їв чорта. Також вірять, що прибудний кіт спричиняє зубожіння сім'ї (Знаки, 288).

З котом (особливої масті) пов'язана і низка народних повір'їв: коли кіт полишає свій дім — на нещастя; коли кіт миється або мнеться біля чийхось ніг — чекай гостей; коли кіт дереться на дерево — буде вітер; щось не вдалося — через те, що чорна кішка дорогу перебігла; пробігла чорна кішка — про сварку між ким-небудь (там же).

В етнофразеології зоофразема з ключовим компонентом *кіт (кішка)* передає як позитивні, так і негативні якості, зокрема ненаситність, лицемірство, хтивість, злість, жадібність, підступність, сміливість, досвідченість та ін., які переносяться на людей та символізують їх відповідні риси характеру й поведінку. Оскільки за своєю сутністю кіт (кішка) є постійним супутником людини в її повсякденному житті, то не випадково цей образ, постаючи в етнофразеологізмах, символізує таку рису людини, як нездатність до взаєморозуміння, напр.: *живуть як кіт з собакою* (Пазяк, 2001, 66; СФУМ, 320) або *любляться як кішка з собакою* (Пазяк, 2001, 50), тобто у стосунках людей немає взаєморозуміння, любові, злагоди. Коли чуємо вираз *котові смішки, мишці слізки* (Пазяк, 1989, 185), то маємо на увазі людину, яка знущастється чи насміхається над слабшим. Пожадли-

¹³ Кіт. — <http://about-ukraine.com/index.php?text=1723>.

¹⁴ Булашев Г. О. Зазнач. праця. — С. 330.

вість, ненажерливість, які властиві кішці, відтворюються у фразеологізмах *гребе як кішка лапою, ласий до грошей як кіт до сала, допався як кіт до (на) сала (сметани, миші)* (Пазяк, 2001, 162, 103, 166; СФУМ, 298). Фразема *чатувати на когось як кішка на миш* (Пазяк, 2001, 209) яскраво відображає таку рису вдачі kota, як підступність, що водночас притаманна багатьом людям. Людину лицемірну, хитру, нещирю, яка затаює щось, характеризує етнофразеологізм *грається з ним як кіт з мишею* (Пазяк, 2001, 53). Про того, хто винен і відчуває свою провину, кажуть *знає кішка, чие м'ясо з'їла*¹⁵. Ще однією негативною рисою характеру людини є хтивість. Як правило, ця ознака притаманна жінкам, напр.: *вигинається як кішечка* (ССКУ), тобто поводить ся, як кішка, — ластиться спокуюючи.

Рідше трапляються етнофразеологізми з ключовою лексемою *кіт* (*кішка*) на позначення позитивних ознак, зокрема сміливості: *один кіт стада мишей не боїться* (Пазяк, 1989, 186) — так кажуть про безстрашну людину. Фразеологічна одиниця *старий кіт, а масло любить* (там же) — про людину у віці, яка все ще не втратила бажань і смаку до життя.

З давніх-давен жінка є берегинею домашнього вогнища, а тому кажуть: *без жінки як без кішки* (Пазяк, 2001, 61), тобто важливість жінки у сім'ї підкреслюється важливістю кішки в житті людини.

В українському фольклорі кіт (*кішка*) є символом охоронця немовляти, кмітливим помічником (ССКУ). У народі з котом порівнюють людину (зокрема й дитину), яка любить поспати. У давні часи перед тим як покласти новонародженого в колиску баба-повитуха клала туди kota з такими словами: *щоб дитя спало як кіт*. Поколисавши kota, баба викидала його з колиски, а натомість клала дитину і промовляла: *на kota вуркота, а на дитину дрімота*. Не випадково в багатьох колискових піснях часто згадують про kota, напр.: «Ой на kota — вуркота, На дитину — дрімота! Ой на kota — все лихо. Ти, дитино, — спи тихо» (ССКУ).

Етнофразеологія включає не лише назви свійських тварин, але й низку номінацій диких звірів, птахів, риб, змій тощо. Наприклад, контакти людини з лисицею (лисом), ведмедем чи соколом породили в народному мовленні такі вислови: *обкис як лис* (Пазяк, 2001, 104); *ласий як лис на кури* (там же, 103); *знати лисицю по хвості* (Пазяк, 1989, 209); *кожний лис свою нору любить* (там же); *ведмідь корові не брат* (Пазяк, 1991, 26); *ласий як ведмідь до меду* (Пазяк, 2001, 103); *сильний, але і дурний як ведмідь* (Пазяк, 1990, 411); *гол як сокол* (Пазяк, 2001, 27); *мертвим соколом не ловлять і ворон* (Пазяк, 1990, 190); *сокола з рук не пускай* (Пазяк, 1989, 222).

Біполярна опозиція «людина — вовк». Вовк у переносному значенні — символ зла, жадібності, жорстокості, лицемірства, брехні, кровожерливості. Вовк, поза своїм прямим значенням, відіграє важливу роль у зооморфічному зображенні демона. Про диявольську природу вовка мовиться в народних оповіданнях: «Бог створив пса, щоб служив людині, а Біда — вовка, щоб їй шкодив» (Знаки, 103). Ця тварина є також символом доблесті, честі, мужності, наприклад, у римлян та єгиптян. Згадаймо міф про засновників Риму братів-близнюків Ромула та Рема, що були вигодувані вовчицею, й легенду про перського царя Кіра, якого так само вигодувала вовчиця. У «Слові про Ігорів похід» здатність перетворюватися на вовка притаманна кільком героям, наприклад князю Всеславу («Всеслав-князь людям суд чинив, князям городи рядив, а сам вночі вовком

¹⁵ Збірка українських приказок та прислів'їв / Упоряд. А. Багмет, М. Дашенко, К. Андрущенко.— К., 2002.— С. 57 (Репринт. вид. 1929 р.).

бігав: із Києва добігав до півнів у Тмутаракань, великому Хорсові вовком путь перебігав») або князю Ігорю («Гуде земля, шумить трава, вежі половецькії задвигтілися. А Ігор-князь поскочив горностаєм в очерет і білим гоголем на воду. Зметнувся на борзого коня і скочив з нього *сірим вовком*»). У слов'янській міфології маємо також приклади перевтілення вождя племені або дружини у вовка, що народився від вогняного змія. Такий персонаж з'являється на світ в образі людини, але з характерною ознакою: «у сорочці» чи з «шерстю вовка», тобто незвичного походження (ССКУ). Пов'язаний з образом вовка билинний персонаж — київський велетень Волох (Волга), який, на відміну від інших богатирів, мав дивні властивості обертатися то на вовка, то на горностає, то в сокола¹⁶.

У народному мовленні слов'ян символіка вовка постає в різдвяній обрядовості, коли перед Святою вечерею господар дому закликає всі сили небесні до себе на вечерю, намагаючись їх задобрити: *Морозе, Морозе, йди до нас кутю їсти! Як не йдеши, то не йди і на жито-пшеницю, усяку папшеницю. Іди краще на моря, на ліси та на круті гори, а нам шкоди не роби! Іди і ти на кутю, сірий вовче, а як не йдеши, то не бери у нас ні телят, ні ягнят, ані малих поросят!*¹⁷

У біблійній традиції вовк символізує жорстокість і кровожерливість. Характеризуючи дванадцять племен Ізраїлю, Мойсей говорить про племена Веніаміна: «Веніамин — хижий вовк: вранці їсть він ловитву, а на вечір розділює здобич» (ССКУ). Ці риси передають такі вислови, як *накинувся як вовк на здобич* (Пазяк, 2001, 187); *вовк не такий лихий як недобрый; викликав вовка з лісу* (Знаки, 2006, 103). Також образ вовка породив сталий біблійний вислів *вовк в овечій шкурі*, що його активно використовують у народному мовленні, пор.: «Стережіться фальшивих пророків, що приходять до вас ув одежі овечій, а всередині — хижі вовки» (Матв., 7, 15)¹⁸. Цей вислів уживаємо, коли говоримо про лицеміра, який свої лихі наміри ховає під личиною добродушності, чесності, лагідності¹⁹.

Вовкові як хижаку притаманна підступність. Ця негативна риса характеру яскраво виявляється в людей, що засвідчує народна фразеологія: *крадеться як (неначе) вовк (до ягнати)* (Пазяк, 2001, 178); *любить як вовк віцю (поросля, барана)* (там же, 49–50); *їж, вовче, чужу кобилу, а моїх овець не руш* (Пазяк, 1989, 204). Водночас такої сильній та жорстокій тварині властиве і боягузтво, власне як і людині, тому й кажуть: *сторонитися від нього як вовк від сіті* (Пазяк, 2001, 203), *боїться як вовк вогню* (там же, 71).

Інші вислови, наприклад *завити (вити) вовком* (СФУМ, 88; 240), *хоч вовком вий (труби)* (СФУМ, 71; Пазяк, 2001, 277), яскраво передають самотність людини в безвихідній ситуації, коли вона впадає у відчай.

Серед позитивних рис вдачі вовка, які властиві й людям, можна виділити досвідченість: *морський вовк* — досвідчений моряк (Пазяк, 2001, 253; СФУМ, 119), *старий вовк не лізе до ями* (Знаки, 2006, 103), *старий (стріляний) вовк* — досвідчена, бувала людина, яку важко перехитрити, обдурити (СФУМ, 162), *з'їсти вовка* — набути великого досвіду в якійсь справі; ґрунтовно, до тонкощів вивчити що-небудь (там же, 265); сміливість, пор. *піймати (спіймати, впійма-*

¹⁶ Персонажи славянської міфології / Сост. А. А. і С. А. Кононенко. — К., 1993. — С. 42.

¹⁷ *Воропай О. І.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис : В 2 т. — К., 1991. — Т. 1. — С. 51.

¹⁸ Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Завіту / Перекл. проф. І. Огієнка. — К., 2011. — С. 15–16.

¹⁹ *Коваль А. П.* Спочатку було слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. — 2-е вид. — К., 2012. — С. 195.

ти, вхопити) вовка за вухо (вуха) — виявити сміливість, кмітливість, спритність; уміння використати що-небудь з користю для себе (там же, 128).

Біполярна опозиція «людина — сова». Деяких птахів людина сприймає як містичних істот, зокрема сову. Вона здавна була уособленням темних зловісних сил. Вірили, що по ночах сова показує чортові гнізда інших птахів, тому вдень птахи переслідували її, аби помститися²⁰. Тож цей птах є символом спустошення, нещастя, смерті, брехні й водночас — мудрості, глибоких таємниць, знань, обраних (посвячених) людей. Сова була символом богині Мінерви (Афіни), яка уособлювала мудрість (ССКУ).

Г. Булашев стверджує, що єгиптяни вважали сову символом смерті, а середньовічні фізіологи й «бестіарії» ототожнюють сову з дияволом, батьком брехні, який боїться сонячного світла, тобто Христа. За українськими народними віруваннями, сови й пугачі походять від кішок, тому в них котячі голови, а крик їхній нагадує крик кішки. Також існує народна прикмета, що крик сови й пугача на хаті віщує пожежу або смерть когось із членів родини²¹. Згідно з Мойсеєвим законом, цього дикого птаха вважають нечистим, хоча слово *сова* часто зустрічається в Біблії. Очевидно, під ним розуміють будь-якого птаха, що любить потаємні місця (ССКУ).

В українських прислів'ях, повір'ях, легендах совам даються негативні оцінки: *нащо пугачеві дзеркало, коли він і так знає, що гарний; не пара сова для сокола; спить сова та й кури бачить*. Але якщо вона сміється — «у-ху-хууу» чи «увіт, увіт, увіт» — хтось вийде заміж; кричить — дівчина приведе дитину.

У творчості Т. Г. Шевченка сова символізує справедливу кару, відплату визискувачам, кривдникам за моральне зло, розпусту, жорстокість (ССКУ). У поемі «Чернець» є такі слова: «А сивий гетьман, мов сова, Ченцеві зазирає в вічі», де, можливо, йдеться про мудрого Мазепу, який зазирає в очі «лихом не добитому» Палієві, що не збагнув далекоглядних гетьманових розрахунків і став йому на дорозі (Знаки, 559).

В українській етнофразеології зоофразема з ключовим компонентом *сова* також передає як позитивні, так і негативні якості. Серед негативних можна виділити безнадійність, зазнайкуватість, хитрість, хижість, недосвідченість, непорядність, ненажерливість, самолюбство тощо. Яскравим прикладом фразеологізму, який демонструє хитрість, є вислів *сова хоч спить, та курей бачить* (Пазяк, 2001, 352). Ця риса властива різною мірою всім людям. Про людей, які поводяться з оточенням як хижаки, забуваючи при цьому, що вони не дикі тварини, кажуть: *вчепився як сова кігтями* (Пазяк, 2001, 160). Зарозумілість, що притаманна надмірно гордй людині, яка вважає себе кращою за інших, опосередковано передається фразеомою *не бачить сова, яка сама* (Пазяк, 1989, 221), тобто спочатку дивися самокритично на себе, а вже потім на інших. Як правило, зарозумілими бувають ті люди, які випадково та ненадовго опинилися на вершині успіху. Образ сови асоціюється також з озлобленістю, образливістю, наприклад, *надувся як сова* (Пазяк, 2001, 74) — про людину, яка виразом свого обличчя, а саме надутими щоками, схожа на сову. Етнофразеологізм *не бачити смаленої сови* підкреслює недосвідченість людини, яка зазнає труднощів, випробувань у житті (СФУМ, 25). Маємо також фразеологізми, які передають людську непорядність, напр.: *сові сонце очі коле* (Пазяк, 1989, 222) — так кажуть тоді, коли виводять брехливу людину на чисту воду; пор. ще самолюбство — *знає сова, що*

²⁰ Класифікація української демонології. — <http://pereplut.net/texts/text/27>.

²¹ Булашев Г. О. Знач. праця. — С. 368.

красна сама (там же, 221); упертість — коли сова заструбіє, то вище сокола літає (там же). Інша низка фразем — сова не виведе сокола; сова не виведе сокола, а все совеня; сова не приведе сокола (там же) — стосується людей, які вище голови не можуть плигнути. Про завищені оцінки своїх дітей кажуть: *і сова казала, що її діти найкращі* (Знаки, 559), *і сова хвалить свої діти* (Пазяк, 1989, 221).

Рідше маємо приклади етнофразеологізмів із символом *сова* на позначення позитивних ознак, зокрема мудрості, що передається через порівняння *голова-тий як сова* (там же). Так називають мудру людину з високими розумовими здібностями, співвідносячи її із совою, у якої, порівняно з тілом, велика голова.

Отже, фразеологічні одиниці є вагомою часткою національної культури, що так чи інакше відбивають етнокультурні уявлення, переживання, світосприйняття. З їхньою допомогою формується образ реального чи уявного світу, яким його бачить носій. Спостереження над фразеологічними одиницями, породженими народним мовленням, переконує в тому, що маємо справу з мовним матеріалом, дослідження якого потребує не лише пізнання власне мовних процесів, а й неабияких знань з історії, педагогіки, медицини, культури, звичаїв, традицій етносу. Саме фонові знання (передусім етнологічного плану) дають змогу глибше проникнути в природу багатьох фразеологізованих народних висловів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Знаки	— Жайворонок В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник.— К., 2006.— 703 с.
Пазяк, 1989	— Пазяк М. Прислів'я та приказки: Природа. Господарська діяльність людини / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 1989.— 480 с.
Пазяк, 1990	— Пазяк М. Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 1990.— 528 с.
Пазяк, 1991	— Пазяк М. Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 1991.— 440 с.
Пазяк, 2001	— Пазяк М. Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток / Упоряд. М. М. Пазяк.— К., 2001.— 392 с.
ССКУ	— Словник символів культури України.— http://ukrlife.org/main/evshan/symbol.htm .
СФУМ	— Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін.— К., 2003.— 1104 с.

A. I. ONUFRICHUK

A PERSON IN UKRAINIAN ETHNOPHRASEOLOGY: BIPOLAR OPPOSITION «A PERSON — AN ANIMAL»

This article is deal with the description of ethnophraseological units marking animal world. We try to analyze it's inner form in the context (against the background) of ukrainian ethno culture. We reveal the character of sacralness of some phraseological unit and we lay the stress on the importance to analyze the image of the folk-speech as complete language microsystem.

Keywords: phraseological unit, ethnophraseologism, zoophraseologism, inner form phraseological unit, paremias.